

УДК 340.215

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Досліджено теоретико-методологічні питання правосвідомості. Особливу увагу приділено розгляду структури правової свідомості, а також розкриттю основних напрямів впливу правової свідомості на розвиток українського соціуму.

Ключові слова: *правова свідомість, структура правосвідомості, правосвідомість як система, функції правосвідомості.*

Актуальність проблеми. Важливим чинником формування правової держави та громадянського суспільства в Україні є правова культура українських громадян, одним із основних елементів якої – правосвідомість, яка відображає правову дійсність. Через філософсько-правовий аналіз правосвідомості можна пізнати те, яким чином право функціонує у суспільстві, яким чином громадяни сприймають право, ставляться до нього, визнають або не визнають закріплені у ньому цінності, норми, принципи, ідеї тощо. Через це розгляд різних проблем правосвідомості, багато із яких й до сьогодні є дискусійними, має найважливіше значення у системі філософсько-правових знань.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Філософські та юридичні аспекти правової свідомості розкриваються у працях відомих українських науковців (Н. Бура, В. Головченко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижановський, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Орзіх, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Станік, В. Тацій та ін.), а також російських учених (С. Алексєєв, Д. Керімов, Є. Лукашова, Н. Матузов, В. Кудрявцев, М. Козюбра, І. Самощенко, В. Сальников та ін.), на яких ґрунтується дане дослідження. **Метою** цієї публікації є філософсько-правове обґрунтування структури правосвідомості, а також всебічний розгляд її функціональної системи.

Виклад основного матеріалу. У сучасній філософсько-правовій літературі найбільш поширеним є визначення правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність у формі правових знань і оцінного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку людей у сфері права. Так, на думку Н. Юрашевича, «правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), що відображають правову дійсність і оцінне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного

регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [1, с. 181].

Правова свідомість є складним системним утворенням, що містить різні елементи, які утворюють її структуру і розгляд якої є важливим у зв'язку з тими змінами, що спіткали сучасну правову дійсність. Злам ustalених стереотипів у філософсько-правовій науці, докорінне реформування законодавчої бази стали чинниками, які змінили саме уявлення про елементи правосвідомості. Кількість елементів правової свідомості, їх взаємозв'язок різні автори тлумачать неоднозначно. Це питання є дискусійним донині.

Так, одні автори як елементи правової свідомості виділяють правову ідеологію («систематизоване наукове вираження правових поглядів, принципів, вимог суспільства, класів, різних соціальних груп і прошарків населення») та правову психологію («сукупність правових почуттів, ціннісних ставлень, настроїв, побажань і переживань, характерних для всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи») [2, с. 56–57].

Інші дослідники уявляють правову свідомість у вигляді складнішої системи, яка містить раціональний, емоційний, інформаційний, оцінний та вольовий елементи [3, с. 326].

В. Суслов виокремлює не елементи, а: 1) сфери правової свідомості, відповідні різним галузям права, наприклад кримінально-процесуальній правовій свідомості, адміністративній правовій свідомості, належності державної власності тощо; 2) цінність відносин, які включають ставлення до права, правову поведінку людей, діяльність правоохоронних органів, власну поведінку [4, с. 87].

У деяких дослідженнях компоненти правової свідомості можуть називатися інакше: наприклад, знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів [5, с. 3]. Ці терміни можна замінити поняттями інформаційного, оцінного та емоційного елементів правосвідомості.

Н. Волковицька покладає в основу визначення елементів правової свідомості три аспекти її аналізу, якими є: а) загальне сприйняття права; б) оцінювання права і правової дійсності; в) вольове вираження ставлення до права. Відповідно до цього авторка говорить про такі три елементи правової свідомості, як правова онтологія, правова аксіологія та правова праксеологія [6, с. 34].

На наш погляд, правова свідомість дійсно має багатоконпонентний характер через те, що в неї відображається сукупність якостей, притаманних процесам і явищам правової галузі суспільства. Безпосередньо в ній інтегруються певні правові знання, ціннісні та ідеологічні принципи, емоційні та вольові правові настанови, правові традиції і норми, інституційні форми тощо, необхідні для досягнення правових цілей. В її структурі можна виділити такі елементи: раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний та настаново-поведінковий.

Раціонально-ідеологічний елемент правової свідомості становить домінуючі в суспільстві знання й уявлення про різноманітні аспекти правового життя суспільства; про правову систему та її певні інститути; про механізми державної влади й управління; про ухвалення правових рішень та їх реалізацію. Іншими словами, як раціонально-ідеологічна правосвідомість виступають сталі стереотипи правової свідомості в усіх її формах та виявах.

Емоційно-психологічний компонент правової свідомості становлять відчуття та переживання, на які випробовують соціальні суб'єкти у зв'язку з їх участю у правовідносинах і які формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права та обов'язки, законності, правотворчої і правозастосовної діяльності і пов'язані зі сприйняттям та оцінюванням правових явищ. До таких відчуттів і переживань можна віднести, наприклад, впевненість у справедливості правових норм, нормативно-правових актів, нетерпіння до їх порушення. Емоційні почуття і психологічні переживання складають невід'ємний аспект правової свідомості і поведінки. Супроводжуючи практично будь-які вияви правової активності суб'єкта і спрямовуючи її на досягнення життєво важливих цілей, емоції і почуття виступають одним із головних елементів механізму регулювання правових відносин. Розвинена правова свідомість припускає формування у його носіїв сталих стереотипів у галузі емоцій, почуттів та переживань.

Емоційно-психологічний елемент правової свідомості включає також ірраціональні чинники у свідомості і поведінці людей, які є складними і такими, що не піддаються простому причинно-наслідковому поясненню, спонукаючи мотиви в їх діях. Такі чинники виявляються в формі правових міфів, які є вірою людей в те чи інше «світле», «прекрасне» правове майбутнє. Як і упередження, правові міфи є головним чином продуктом емоційної діяльності людей і спираються на суспільні авторитети. Але на відміну від упереджень вони характеризуються відносною тривалістю і продовжують існувати за певних змін у правовому житті суспільства [7, с. 88–89].

Наведене про сутність правових міфів зовсім не означає, що в їх структурі відсутній будь-який раціональний сенс і що їх треба повністю ототожнювати із фальшою. Навпаки, правові міфи досить щільно переплетені з певними знаннями й уявленнями про правову реальність.

Але більш важливою є їх спроможність регулювати правову поведінку людей на основі емоційно-психологічних механізмів.

Останні виступають у ролі своєрідного компенсатора недоліків наукових знань у галузі права. Як відомо, правова наука може забезпечити лише частковий образ правової реальності, що підлягає корекції, виходячи з якого не можна бути абсолютно впевненим у правильності своїх правових дій. Таку впевненість надає правовий міф, який і є ірраціональною за своєю сутністю абсолютною вірою в досягнення соціальних, передусім правових, цілей, що ставляться.

Настаново-поведінковий компонент правосвідомості становлять правові настанови і відповідні стереотипи поведінки, які сприяють переведенню уявлень і цінностей у площину практичної реалізації.

У правовій поведінці суб'єктів виявляється реальний зміст їх правосвідомості. Унаслідок цього в структурі правосвідомості доцільно виділити поведінкові компоненти, до яких треба віднести правові настанови, котрі у своїй сукупності складають ціннісну орієнтацію суб'єктів і готовність до діяльності в галузі правового регулювання.

Правова настанова і правова поведінка існують в органічній єдності, їх усталені стереотипи становлять обов'язковий елемент правової свідомості особистості, соціальної групи або суспільства в цілому.

Усі розглянуті елементи правосвідомості є відносно самостійними і разом з тим взаємопов'язаними, щільно переплітаються, утворюючи специфічну цілісність – правову свідомість. Характер правових знань і уявлень, цінностей та переконань, емоційних станів і психологічних почуттів, позицій і настанов, переважаючих зразків правової поведінки визначають зміст правової свідомості членів суспільства.

Правовій свідомості, як і будь-якому іншому явищу об'єктивної реальності, для реалізації сутнісних якостей, внутрішнього потенціалу треба постійне функціонування, тобто здійснення своїх функцій.

У філософсько-правовій літературі функції правосвідомості розуміються неоднозначно. Так, на думку К. Бельського, вони являють собою способи вияву специфічної ролі і значення правової свідомості в житті суспільства [8, с. 70]. У цьому випадку вихідною категорією для визначення функції є «спосіб», що досить обґрунтовано, оскільки «спосіб» – це «дія або система дій, що застосовуються при виконанні будь-якої роботи, при здійсненні будь-чого» [9, с. 178].

Т. Синюкова розуміє функції правосвідомості як «напряму впливу цього явища на суспільні відносини» [10, с. 618]. На нашу думку, це визначення відтворює поширене уявлення про функції права і в принципі може бути визнано слушним при характеристиці функціональної сторони правосвідомості. Але, треба зауважити, що правова свідомість не регулює суспільні відносини і безпосередньо не впливає на них. Її регулятивна складова повернена на внутрішній світ людини, її переконання і оцінювання. Вона регулює поведінку людей. У зв'язку з цим наведені визначення потребують пояснення щодо об'єкта впливу правосвідомості.

На наш погляд, беручи до уваги функції як ролі (призначення) явища в даній системі відносин, можна стверджувати, що функції правосвідомості є роллю цього феномена в соціальному житті, передусім у житті людини, оскільки саме вона забезпечує сприйняття (пізнання) індивідом правової реальності, її оцінювання і регуляцію поведінки відповідно до отриманих знань і уявлень (настанов), що сформувалися.

Питання про те, які саме функції виконує правосвідомість, також є дискусійним. Наприклад, В. Щегорцев виділяє регулятивну, ідеологічну, нормативно-прогностичну функції правосвідомості [11, с. 100]. І. Шаповалов говорить про такі функції правосвідомості, як регуляція поведінки, інструмент пізнання правових відносин, адаптивна [12, с. 86]. Ю. Кузьмін вважає, що правосвідомості притаманні: світоглядна, аксіологічна, пояснювально-описувальна, прагматична та виховна функції [13, с. 162].

Отже, функції правосвідомості зумовлені її структурою. Відповідно до трьох наведених структурних елементів правосвідомості доречно виділити три основні функції, що здійснюються цим соціальним феноменом: пізнавальну, оцінну та регулятивну.

Завдяки першій функції накопичуються та засвоюються знання про право, правову дійсність у цілому, що складає основу для формування відповідного ставлення до права, опрацювання правових настанов, націленості на ті чи інші варіанти правової поведінки.

Ця функція реалізується завдяки ознайомленню і засвоєнню суб'єктами права певної правової інформації, яка має відповідати таким вимогам:

- доцільність, чіткість, ясність, несуперечливість правової інформації;
- повнота, цілісність і достовірність правових знань, що відповідають вимогам об'єктивної й абсолютної істини;
- динамічність. Це означає, що правова інформація постійно розвивається, вдосконалюється під впливом нових потреб суспільства, забезпечуючи цим всебічне об'єктивне пізнання правової реальності;
- стабільність правової інформації, що припускає необхідність підрахунку взаємозумовленості її стійкості та мінливості при провідній ролі стійкості;
- захищеність правової інформації з боку держави.

Оцінна функція правосвідомості викликає до життя певне ставлення людини до права, практики її виконання і застосування, різноманітних сторін і явищ правової дійсності на основі досвіду і правової діяльності.

Ця функція формує чотири види оцінних відносин. Це ставлення, по-перше, до права (його норм, принципів, інститутів); по-друге, до правової поведінки оточуючих; по-третє, до правоохоронних органів та їх діяльності; по-четверте, до своєї правової поведінки (самооцінка).

Оцінна функція спрямована на формування правових настанов особистості. З точки зору Д. Керімова настановою є такий стан індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому, який безпосередньо визначає заданість їх спрямувань, спрямованість інтересів, цілей та вольової діяльності [14, с. 416].

Згідно з цим тлумаченням соціальної настанови під правовою настановою в науковій літературі розуміється виникаюча на основі соціальної потреби і ситуації для її задоволення схильність суб'єкта будь-яким чином реагувати

на будь-які явища правової дійсності, а також його схильність або готовність до здійснення конкретних юридично значущих дій.

Звідси виходить, що природа правової настанови і відповідно основне призначення оцінної функції правосвідомості полягає в тому, що у свідомості людини формується певний правовий стереотип, варіант дії і, що не менш важливо, готовність до цієї дії. На цьому етапі відповідний потенціал ще не реалізується в конкретних вчинках, він залишається у вигляді схильності до того чи іншого вчинку, спрямованості на цей вчинок. Це означає, що настанова – цілісний стан суб'єкта, що передує вияву його правової активності.

Реалізація ж потенціалу відбувається у процесі здійснення регулятивної функції правосвідомості, яка характеризує діяльний бік правосвідомості індивіда. Ця функція правосвідомості забезпечує правову активність особистості, яку можна визначити як суспільно корисну (позитивну), свідому, творчу діяльність, що спрямована на досягнення цілей права, засновану на повазі до права, визначенні високого престижу діяльності правових настанов. Правова активність виражається в застосуванні, реалізації, дотриманні вимог чинного законодавства, а також у контролі над реалізацією правових розпоряджень.

Центральним, базисним поняттям змісту правової активності є правомірна поведінка як така, що збігається з вимогами права, не суперечить нормам права, не заборонена правом, відповідає суб'єктивним правам і обов'язкам, що впливають з правових норм. Завдяки правомірній поведінці здійснюється суб'єктивне право і належним чином виконується обов'язок. Тому для характеристики правомірної поведінки громадян цілком достатньо двох категорій: виконання (обов'язку) і здійснення (права). Вони об'єктивно характеризують правомірну поведінку, у тому числі з погляду на способи впливу на неї за допомогою права.

У межах правомірної поведінки організується і реалізується людська активність і досягається соціально корисний результат. Правомірна поведінка багато в чому характеризує соціальну активність, стаючи її своєрідним критерієм. Тому не можна погодитися зі ствердженням, за яким правова активність особистості виявляється поза межами правомірної поведінки та існує окремо від неї.

Разом з тим треба відзначити, що не будь-яка правомірна поведінка характеризується активністю. Наприклад, багато норм Конституції України не вимагають правової активності, а деякі, навпаки, припускають пасивність, помірність.

У зв'язку з цим доцільно розмежовувати поняття правомірної поведінки і правової активності. Останнє – це вищий рівень правомірної поведінки особистості, що характеризує її напружену, ініціативну діяльність для ефективного і найбільш повного здійснення і захисту прав та виконання обов'язків. Іноді правову активність характеризують як вищий ступінь якості правомірності в поведінці суб'єкта [15, с. 10–12].

Крім правомірної поведінки, правова активність характеризується активною участю громадян у правотворчій діяльності (обговоренні проектів законів і рішень місцевих органів влади, внесенні пропозицій до законодавчих і державних органів, редакцій газет, радіо, телебачення), використанні правових матеріалів у своїй підприємницькій чи іншій діяльності, зокрема правовиховній, участі в правоохоронній діяльності і роботі громадянських організацій.

Зазначені функції правосвідомості є основними. Вони найбільш повно, точно і всебічно розкривають її природу. Крім них правосвідомості можна приписати ще й інші функції, наприклад, функцію правового моделювання (О. Лукашева), функцію розвитку правової науки (М. Бура), практичну функцію (Д. Потопейко), правостворюючу функцію (А. Абрамов) тощо. Але вони є або різновидами наведених функцій, або є їхніми іншими назвами.

Висновки. Правосвідомість є сукупністю правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до права, поведінки людей в галузі правового регулювання. Маючи складну структуру і сенсоутворюючі функції, вона дозволяє більш повно й об'єктивно пізнати та зрозуміти правову діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрашевич, Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
2. Гречин, А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 256 с.
3. Теория государства и права: учебник / под ред. В. И. Корельского, В. Д. Перевилова. – М., 1997. – 391 с.
4. Суслов, В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 86–98.
5. Ромашов, Р. А. Правовая культура и правовой нигилизм в молодежной среде / Р. А. Ромашов // История государства и права. – 2006. – № 2. – С. 2–9.
6. Волковицька, Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. Волковицька // Юрид. Україна. – 2010. – № 3. – С. 33–38.
7. Шаповалов, И. А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания / И. А. Шаповалов // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 84–105.
8. Бельский, К. Т. Социалистическое правосознание. Диалектика формирования и развития / К. Т. Бельский. – Ярославль, 1979. – 274 с.
9. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М., 1986. – 586 с.
10. Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2001. – С. 618.
11. Щегорцев, В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцев. – М. : Мысль, 1981. – 287с.
12. Шаповалов, И. А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания / И. А. Шаповалов // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 84–91 с.

13. Кузьмин, Ю. А. Смыслонесущие функции правосознания / Ю. А. Кузьмин // Вестн. Чуваш. ун-та. – 2009. – № 3. – С. 160–169 с.
14. Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М., 2001. – С. 416.
15. Затонский, В. А. Правовая активность как качественное состояние правовой жизни / В. А. Затонский // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 3. – С. 10–19.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ПРАВОСОЗНАНИЯ

Климова Г. П.

Исследованы теоретико-методологические вопросы правосознания. Особое внимание уделено рассмотрению структуры правового сознания, а также раскрытию основных направлений влияния правового сознания на развитие украинского социума.

Ключевые слова: правовое сознание, структура правосознания, правосознание как система, функции правосознания.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF JUSTICE

Klimova G. P.

The article investigates the theoretical and methodological issues of justice. Particular attention is paid to the structure of legal consciousness, as well as the disclosure of the main directions of legal consciousness of the influence on the development of Ukrainian society.

Keywords: legal consciousness, the structure of justice, of justice as a system of justice functions.

УДК 13:572

А. І. Понеділок, здобувач

САМОРУЙНАЦІЯ ЛЮДИНИ: СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ЧИ ХВОРОБА?

Розглянуто актуальну проблему сучасного часу – саморуйнацію людини, що тісно пов'язана зі станом соціокультурного простору та викликана кризою основних запобіжників людського буття.

Ключові слова: саморуйнація, самогубство, криза, особистість, буття, мораль.